

СОЦИАЛНА РАБОТА СЪС СЕМЕЙСТВОТО

Ст. ас. Ваня Ганева

Катедра “История, философия, социология”

СА “Д. А. Ценов” – Свищов

Резюме:

В статията се проследяват съвременните трансформации в семейната институция, водещи в определени случаи до затруднения в нормалното ѝ функциониране. На основата на типология на съществуващите семейни форми се извеждат семействата в социален риск и се очертават основните им проблеми. Изяснява се спецификата на семейството като обект на социална работа.

Ключови думи: семейство, социална работа

Resume:

In this article today's transformations in the family as an institution are followed, and which transformations, in particular cases, lead to difficulties in its normal functioning. On base of typology of existing family forms, the families in social risk are shown and their basic problems are described. The specific of the family as an object of the social work is clarified.

Key words: family, social work

Семейството, като форма на съвместно съжителство, съществува още от дълбока древност. Неговата поява, същност, функции и значение са били в центъра на вниманието на редица изследователи - социолози, философи, етнографи и психолози. Независимо от множеството трансформации, които претърпява и в съвременните условия, за преобладаващата част от членовете на обществото, семейството продължава да бъде една от основните социални групи, в която са включени, и която активно влияе на формирането им като личности.

Семейството се явява важен компонент в структура на всяко общество и изпълнява множество социални функции. То е групата, в която се осъществява първичната социализация и възпитание на децата, а също и в значителна степен се реализират грижите за възрастните и нетрудоспособните членове на обществото. В икономически аспект семейството е основна потребителска единица и е ангажирано с ежедневната организация на бита на отделния индивид.

Като всяка друга институция, в процеса на развитие на обществото, семейството също се променя. В съвременните условия, в световен мащаб се наблюдават процеси на изменение на семейно-брачните отношения в посока на снижаване на раждаемостта, ръст на разводите, увеличаване броя на самотните хора, които дават основание на някои учени да характеризират днешното състояние на семейството като кризисно. Все по-често се проявяват затруднения в неговото нормално функциониране, което налага вниманието на социалните работници да е насочено към този обект на социална дейност и към решаване на проблеми му, свързани с безработица, жилищни и здравни потребности, бедност, конфликти, прояви на девиантно поведение и др. ***В този контекст целта на настоящата разработка е очертаване на основните проблеми пред съвременното семейство и изясняването на спецификата му като обект на социална работа.***

Същност на семейството. Съвременни трансформации в семейната институция.

Най-общо *семейството може да се дефинира като относително устойчива малка група, включваща родителите, свързани чрез брак и техните несемейни деца*¹. При неговото изследване, социологията акцентира, от една страна, върху вътрешносемейните връзки и отношения (*семейството като малка група*), а от друга, върху взаимодействието на семейството с останалите социални институции в обществото (*семейството като социална институция*).² Семейството е едновременно приятелска група, чието единство преди всичко зависи от нравствено-психични отношения между членовете ѝ и социална институция, регулирана от външни, формални социални норми.

¹ Енциклопедичен речник по социология. Изд. "М-8-М" Михаил Мирчев, С., 1996 г., с. 410

² По-подробно относно възгледите в различните социологически теории за същността на семейството и изследователските проблеми в него вж. Н. Георгиев, Р. Чонова, В. Ганева. Икономическа социология. Изд. "Абагар". В. Търново. 2000 г., с. 396-397

В исторически аспект развитието на семейството преминава през различни форми, които имат своя специфика на проявление в отделните страни. Все пак като най-разпространени могат да се посочат следните **типове семейства**: **патриархално семейство**, включващо четири поколения; **разширено (сложно) семейство**, състоящо се от три поколения и **нуклеарно семейство**, включващо две поколения – родители и деца, което преобладава в съвременното общество. Общата тенденция, която се наблюдава в повечето държави е в посока намаляване броя на поколенията, които обхваща едно семейство, както и броя на децата в него. Причините за това са различни. До голяма степен процесът е обективно обусловен от модернизацията на обществото и от прехода от аграрен към индустриален и постиндустриален тип. Последният изисква по-голяма мобилност от страна на работещите и големият брой членове на семейството се явява пречка при намиране на работа. Освен това настъпват изменения и в изпълняваните семейни роли. Традиционният модел, при който жената се занимава с домакинството и възпитава децата, а мъжът осигурява икономическата независимост на семейството се променя. Това е положително от гледна точка на равнопоставеността на съпрузите, но е отрицателно, що се касае до увеличаването на разводите, на непълните семейства и намаляването на раждаемостта.

Наблюдават се изменения и в нагласите, свързани с брака, в посока отслабване на социалните ограничения в сферата на семейното поведение и разширяване рамките на индивидуалния избор. В аграрните общества изборът на брачен партньор е бил продиктуван от икономическите интереси и съответствието в социалния статус като често се е осъществявал под въздействието на роднинския кръг. В съвременните условия, обаче, в по-голяма част от случаите, основа на брака е не икономическата или статусната, а емоционалната страна на междуличностните отношения. Освен това значителна част от младите хора считат юридическото оформяне на съвместното съжителство за излишно. В ценностната система също настъпват трансформации като индивидуалната реализация се котира по-високо от създаването на семейство и отглеждането на деца³. С други думи “аз-консумативната култура измества ние-инвестиращата култура”⁴.

³ Това оказва особено силно влияние върху поведението на жените, които по принцип изнасят основната тежест по отглеждането на децата. Съществуващите в момента и в българското общество нагласи са такива, че професионалната реализация на жената дава много по-голямо отражение върху нейния престиж и статус отколкото пълноценната ѝ реализация като майка.

⁴ Търоу, Л. Бъдещето на капитализма (или как днешните икономически сили оформят утрешния свят). София, изд. “Весела Люцканова”, 2000, с.55

Като **най-обща тенденция в съвременната трансформация на семейната институция** може да се изведе **преходът от общество, в което е била допустима само една форма на семейство, към общество с множество алтернативни семейни форми.** Традиционният семеен модел все повече съжителства с други модели като семейства с деца от предишни бракове, семейства от еднополови личности, безбрачни двойки и т. н. Доколкото в световен мащаб се наблюдава тенденция на увеличение на разводите, една от формите, която получава разпространение е **еднородителското (непълно) семейство.** Причина за неговата поява, освен развода, може да бъде овдовяването или раждането на деца от самотни майки. Тъй като голяма част от разведените родители встъпват в следващ брак, друга често срещана семейна форма е т. нар. **повторно семейство.** В съвременните условия, в социална норма, особено за средната класа, се превръща сключването на брак след изграждане на успешна кариера, поради което разпространение получават **семейните двойки без деца,** а също и живеещите на семейни начала – т. е **съжителстващите без брак двойки** . Разбира се някои от посочените форми са съществували и в миналото, но в настоящите условия броят на тези семейства нараства като освен това настъпват изменения и в причините за тяхната поява.

Тенденциите в семейната институция, свързани с намаляването на броя на браковете, отлагането във времето на сключването на брак и раждането на деца са валидни и за България, както се вижда от статистическите данни (вж. табл. 1).

Таблица 1

	1993 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
1.Сключени бракове (в бр.)	40022	35582	35540	35164	31974
2.Средна възраст при сключване на първи брак жени	21.4г.	23.5г.	23.8г.	24.7г.	24.8
мъже	24.6г.	26.6г.	27.1г.	28.1г.	28.1
3.Средна възраст на жените при раждане на първо дете	21.9г.	22.9г	23г.	24.9г.	25.1

Източник: Статистически справочник, НСИ, С. , 2003 г.

Функции на семейството. Определяне на семействата в социален риск и извеждане на основни им проблеми .

Значението на семейството като социална институция е свързано с функциите, които то изпълнява. Основните от тях са следните:

- **Репродуктивна** – създаване на нови поколения, чрез които се осъществява биологичното възпроизводство на обществото
- **Възпитателна (социализираща)** – изразява се в предаване на опит, изграждане на ценности, знания и умения в новото поколение
- **Икономическа** – материално осигуряване на семейството, организация на производството и потреблението в него
- **Рекреативна** – взаимопомощ, превенция и поддържане на физическото и емоционално здраве на членовете на семейството
- **Регулативна** – реализация на властта и авторитета в семейството, коригиране поведението на членовете на семейството съобразно съответни морални норми

Ако семейството не е в състояние по една или друга причина да изпълнява някоя от основните си функции това води до дестабилизирането му. ***Семействата, чието нормално функциониране е затруднено се определят като семейства в социален риск⁵. Към тази група преди всичко спадат непълните семейства (с един родител); многодетните семейства; семействата на лица с увреждания; семействата на безработните, особено в случаите, когато и двамата съпрузи са безработни; пенсионерските семейства; семействата на бежанци. Тук могат да се отнесат също и самотните възрастни хора, бездомните лица, хората с различни здравни проблеми. Потенциален социален риск може да се реализира при неблагоприятни икономически и психологически условия за възпитание на децата (конфликти, алкохолна и наркотична зависимост, прояви на насилие).*** Някои автори обособяват освен общите и специфични рискове – т.е такива, чието проявление е отсрочено във времето - напр. семейства, живеещи при неблагоприятна екологична среда или семейства с безалтернативен жилищен проблем.⁶ Съществено рисково

⁵ Словарь-справочник по социальной работе под редакцией Е. И. Холостовой. Москва, изд. "Юрист", 2000, с.294

⁶ Вж. Стоянова, К., М. Филева и др. Семейна социална политика – проблеми, приоритети, провеждане. ГорексПрес, С., 1997 г. , с. 23-25

въздействие върху семействата оказват и фактори като влошените възрастови пропорции на населението, които допълнително увеличават социалното бреме; здравните рискове, които имат особено тежки последици за социалната сигурност на семейството; психологическите рискове, свързани с безизходицата в конкретна жизнена ситуация и т. н.

Всяко от семействата в социален риск има свои специфични проблеми, които налагат намесата на социалните работници. Така например, социалните затруднения на непълните семейства са свързани с липса на достатъчно доходи, с неадекватна половоролева социализация на децата, с прекомерна натовареност на родителя и поради това липса на внимание към децата и др. При многодетните семейства се срещат трудности с осигуряване на необходимите доходи, на подходящо жилище, отделяне на достатъчно внимание на всяко от децата, което е от значение за формирането им като пълноценни личности. Със сериозни проблеми се сблъскват и семействата на лицата с увреждания. Необходимо е държавата да проявява специално внимание към тяхната социална интеграция, която може да бъде постигната чрез равнопоставеност в образованието, професионалната реализация и осигуряване на достъпна жизнена среда. Семействата с безработни лица също са в особено затруднено положение, което едва ли се нуждае от коментар. Заслужава внимание обстоятелството, че силно засегнати от безработицата са голяма част от младите хора, което в значителна степен се явява пречка те да създават собствени семейства и да отглеждат деца. Що се отнася до пенсионерските семейства, техните основни проблеми са свързани с ниските доходи, с нуждата от здравни услуги и лекарства, затруднената мобилност и необходимостта от хигиенни, битови, културни, правни и други услуги.

Социална работа със семейството

Социалната работа е нов отрасъл на научното знание с ясно изразен теоретико-приложен характер. Тя се обособява в резултат на развитие и интеграция на знанията в социалната и други научни области, а също и на резултатите от професионалната дейност, които в обобщен вид присъстват като елемент в теорията. Социалната работа би могла да се разглежда като специфичен механизъм за решаване на определен кръг социални проблеми в обществото и удовлетворяване потребностите на клиентите (индивиди, семейства, групи,

общности) със съответната им специфика⁷. В по-широк контекст, тя се явява функция на модерната социална държава с присъщите ѝ регулации (социално и здравно осигуряване, социално подпомагане, социални услуги и други защитни механизми).

Като практическа дейност социалната работа представлява вид социална дейност, извършвана по отношение на лица, групи или общности в риск (деца; възрастни; бедни; лица с умствени и/или физически увреждани;, етнически малцинства; бежанци; лица, лишени от свобода и други).⁸ Тя се реализира от социалните работници, които могат да действат самостоятелно или в екип с лекари, педагози, психолози, социолози, юристи и други специалисти. Професионалната роля на социалните работници е свързана с диагностициране на проблемите и предлагане на мерки за тяхното преодоляване.

Като професия, социалната работа е свързана с комплекс от знания и умения, придобити в резултат на задълбочена обща и специална подготовка, а също и на натрупан опит в практиката. Първите програми за професионална подготовка на социални работници се появяват в края на 19 век в Амстердам, след това в Берлин и Лондон.⁹ В този период социалната помощ започва да се разглежда като комбинация от мерки за изменение както на отделния индивид, така и на неговото социално обкръжение.

В обществото социалната работа се явява средство за ограничаване на социалните конфликти и патологии, един от основните инструменти на социалния контрол. Погрешно е да се смята, че социалната работа се изчерпва само с оказване на помощ на хора, попаднали в беда. Главната цел на социалната работа е грижа за благосъстоянието и разкриване възможностите и способностите на личността, семейството, групата за нормално социално функциониране.

Най-общо спецификата на социалната работа със семейството произтича от неговите особености като обект, а именно малка група, състояща се от хора с взаимни задължения и отговорности, подчинена на действието на формални и неформални социални норми. В този смисъл независимо от това кой негов член има проблеми, това се отразява и на останалите. В някои случаи противоречията се натрупват с години и се стига до сериозни конфликти. Това превръща социална работа със семейството в една от най-трудните сфери на тази професионална дейност.

⁷ Нунев, С. Основи на социалната работа. Шумен, изд. "Антос", 2001, с.9-10

⁸ Кусев, Ив., Д. Димова. Цит. произв., с. 105

Важността на семейството като обект на социална работа се определя преди всичко от следните обстоятелства:

- Независимо от трансформациите, семейството си остава основна социална институция в обществото
- То играе важна роля за формирането на всеки един от нас като личност
- Семейството е основната група, оказваща емоционална и финансова подкрепа на индивида
- То е средата, в която се съхраняват и предават важни за обществото културни ценности и норми
- Семейството “произвежда” най-важния ресурс – човешкия капитал

Основните проблеми, с които се сблъсква социалният работник при работата със семейството са безработицата, възпитанието на децата, нарушаването на свободата и равнопоставеността на един от партньорите, конфликтите между родители и деца, алкохолизма, наркоманията, упражняването на насилие. Първата задача на социалния работник при работа със семейството се състои в идентифициране на проблема. Това не винаги е лесно, тъй като в някои случаи семейството го прикрива и не желае да го сподели. Например при прояви на наркомания или насилие клиентите се страхуват, че разгласяването ще влоши техният имидж в очите на околните. Това затруднява социалния работник да търси възможности за разрешаване на проблема.

За да работи с конкретно семейство социалният работник трябва да си изясни процесите на комуникация между неговите членове – моделите на поведение, нормите и правилата на общуване, семейните роли. След това задачата му се състои преди всичко в посредничество между членовете на семейството, насърчаване сами да стигнат до разрешаване на проблема. Социалният работник може да даде компетентни съвети на родителите по отношение на педагогическите им знания и умения, да окаже помощ и подкрепа при изпълнение на семейните роли от отделните членове на семейството и при разрешаване на семейни конфликти. В случаите когато прецени за необходимо, той търси съдействието на други социални институции или специалисти.

Световният опит в социалната работа със семейството е организиран основно като посредничество чрез консултиране, т. е като участие на социалните работници в

⁹ Тетерский, С. В. Введение в социальную работу. Москва, изд. “Академический Проект”, 2001, с.18-19

процеса на договаряне между членовете на семейството. Интересен пример в този аспект дава моделът “Семейно групово конферирание” приложен във Великобритания и Нова Зеландия.¹⁰ Той е предназначен за работа със семейства, имащи проблеми със своите деца. Основава се на идеята, че семейството трябва самостоятелно да взема решение за децата си на базата на своя опит и ресурси. Моделът е подходящ за работа по широк кръг проблеми на семейството – например защита правата на децата, насилие в семейството, проблеми в училище, семейства с увредени и хронично болни деца. *Технологията на модела за семейно групово консултиране включва няколко последователни етапа:*

1. **Подготовка** – идентифициране на потребностите на семейството, избор на социален работник по случая, организационна подготовка, среща на социалния работник с детето в присъствието на съученици, приятели, учители и адвокат.
2. **Информирание** – социалният работник споделя със семейството цялата информация свързана със слабостите в семейния начин на живот и в отглеждането на детето и предлага възможности за тяхното отстраняване.
3. **Осъществяване на семейно групово конферирание** – семейната група се оставя сама да реши проблемите, като пред нея се поставят три задачи: да състави семеен план; да съгласува участието на всеки член на семейството в неговото изпълнение; да избере отговорник за детето в семейството, на когото да се делегират известни права относно решенията, свързани с детето.
4. **Съгласуване на семейния план** – след изготвяне на плана социалният работник и другите специалисти се запознават с неговото съдържание и отново се срещат със семейството, за да уточняват ангажиментите на всеки, проблемите свързани с набавянето на ресурси, начина на наблюдение и контрол върху неговото изпълнение.

Прилагането на модела за семейно групово консултиране във Великобритания показва, че той предявява високи изисквания към подготовката на социалните работници, които работят като координатори, тъй като им се налага да влязат в ролята на експерти, справящи се успешно с различните аспекти на съвременната семейна институция – икономически, юридически, психологически, етнокултурни и т. н.

¹⁰ Вж. Николаева, С. Социална работа по проект. АСКОНИ-ИЗДАТ. С. 2001 г., с. 143-147

Приоритет при социалната работа със семейството се отдава на децата. В България, според действащия Закон за закрила на детето¹¹ понятието “дете в риск” се отнася за следните случаи:

- Детето няма родители или е останало трайно без тяхната грижа
- Детето е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или други нехуманно отношение в семейството или извън него
- Съществува опасност от увреждане на физическото, психическото, нравственото, интелектуално и социално развитие на детето
- Детето страда от трудно лечими заболявания, има умствени или физически увреждания

*Конкретно в семейната среда мерките за закрила на детето са свързани със следното*¹²:

- ✓ Улесняване на връзките между деца и родители и преодоляване на кризите в отношенията им
- ✓ Проучване на индивидуалните възможности на детето и насочването му към подходящо учебно заведение
- ✓ Ангажиране на свободното време на детето в различни полезни форми
- ✓ Консултиране и информиране на детето в съответствие със степента на неговото развитие
- ✓ Осигуряване на съдействие за подобряване на социално–битовите условия на живот на детето
- ✓ Насочване при необходимост към централите за социална рехабилитация и интеграция
- ✓ Осигуряване на педагогическа, психологическа и правна на родителите по проблемите, свързани с възпитанието и обучението на децата

В настоящия момент Министерството на труда и социалната политика реализира проект “Реформа за повишаване на благосъстоянието на децата в Република България”, който трябва да приключи през юни 2004 г.¹³ Този проект предвижда създаване на

¹¹ Вж. Държавен вестник, бр. 48/2000 г.

¹² Колев, К., М. Иванова. Социално подпомагане. Академично издателство “Ценов” – Свищов. 2004 г., с.89

¹³ Той се осъществява в десет общини – София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Шумен, Сливен, Търговище и Пазарджик.

алтернативни форми за грижи за децата и услуги за подкрепа на техните семейства, а именно Центрове за обществена подкрепа и Звена “Майка и бебе”. Задачите на Центровете за обществена подкрепа са свързани с консултация на семействата в риск; подпомагане на младите родители в отглеждането на децата; набиране, оценяване и обучаване на бъдещите приемни родители; консултации на деца с противообществени прояви и др. Звената “Майка и бебе” ще предоставят места за временно настаняване на бременни жени в риск да изоставят децата си и ще подпомагат младите майки чрез консултиране и обучение в родителски умения.

* * *

Явявайки се основна градивна клетка на обществото, семейството реагира на всички социални изменения в него. Поради това дезорганизацията в обществото води до аналогични процеси в структурата и функциите на семейството, намиращи израз в ръст на разводите, влошаване на възпитателното въздействие и качеството на изпълняваните семейни роли, прояви на девиантно поведение.

В забързаното ежедневиe, членовете на съвременното семейство прекарват все по-малко време заедно, пълноценното общуване между родители и деца, както и между съпрузи в много случаи е затруднено. Това води до отчуждаване и конфликти, до нарастване на чувството за самотност на индивида. В този контекст дестабилизацията на семейните отношения в края на 20 и началото на 21 век се превръща в един от сложните социални проблеми. Необходимостта от решаването на този проблем обуславя нарастващата роля на провежданата социална политика за подпомагане на семейството като основна клетка на обществото. На преден план излиза потребността от социална работа със семейството, ориентирана към стабилизация на семейните връзки и нормализация на отношенията между съпрузите, между родителите и децата, между членовете на семейството и обкръжаващата го социална среда.

Като елемент от цялостната социална политика, работата със семейството трябва да концентрира своите усилия върху създаването на механизми за укрепване на неговата структура и пълноценно изпълнение на функциите му, особено на репродуктивната и възпитателната. В съвременните условия на променлива и стресова социална среда

стабилизацията на семейната институция е важно условие за намаляване на рисковете както за децата, така и за възрастните. Съществуващите неблагоприятни тенденции в българското общество, свързани със силно обедняване на преобладаващата част от семействата; увеличаване на разводите; нарастване броя на семействата без деца; безработицата сред младите хора, явяваща се пречка за създаване на собствено семейство; влошеното здравословно състояние на семейството и други, все повече налагат държавата да отдели по-голямо внимание на тази основна социална група. Държавните институции следва да стимулират укрепването на семейството, да гарантират неговата социална защита чрез широк кръг от социални инструменти и механизми. Конкретните цели, които трябва да се преследват са свързани с ограничаването на безработицата, стимулирането на семейния бизнес като алтернативна форма на заетост, данъчни облекчения за семействата с деца, усъвършенстване на системата за социално подпомагане, както и на предлаганите здравни услуги.